

4.4.3. Képeslapok

Az első részben már szoltunk a postai képeslapokról keletkezésükről. Megbeszélteni is nehéz, hogy a vizsgált időszakban, 1914-ig hányféle készült belőlük Magyarországon, illetve magyarországi témáról, de az nem kétséges, hogy legalább tízezres, esetleg százezres nagyságrendről van szó (ismételjük, típusokról, nem összes példányszámról beszélünk). A kornak voltak nagy képeslapkiadói, amelyek maguk is több ezer féle lapot adtak ki, voltak kisebb-nagyobb helyi vállalkozások, és akadtak alkalmi kiadók (vendéglők, vegyesboltok, magánzók), amelyeknek és akiknek tőkeereje és kedve egy-két lapra futotta.

A lapok legtöbbször fotóeljárással készült, és település-részleteket, elsősorban forgalmas városok és üdülőhelyek nevezetes épületeit, utcáit, parkjait ábrázolta, de akadnak lapok a legeldugottabb kis falukról is. Egy kisebb, de még mindig jelentős hányad az úgynevezett tematikus lapoké, az életnek szinte minden területéről: gyári munkásokkal, katonaélettel, népviselettel, vendéglői mulatozással. Vannak lapok pékekről, vadászokról, patikusokról, híres emberekről, bűnözőkről, törpékről – egyszóval mindenről, amit le lehetett fényképezni.

A képeslapok megjelenésével szinte egy időben megkezdődött azok módszeres gyűjtése is, hiszen ez a médium magát kínálja gyűjteményekbe rendezésre. Figyelemre méltó, hogy a magyarországi képeslap-gyűjtők már 1898-ban saját havilappal rendelkeztek, igaz, a Képeslap című kiadvány egy év múlva megszűnt. A gyűjtés azonban azóta is szakadatlanul folyik.

Ezt a mérhetetlen képi forrástömeget azonban csak az utóbbi évtizedben kezdték mint képi forrást, az elmúlt időkről tudósító dokumentumot felfedezni. A felfedezés viszont annál sikeresebbnek bizonyult: már most háromszáz fölött

van azoknak a helytörténeti kiadványoknak a száma²⁷², amelyek korai képeslapokból válogatnak.

Az úgynevezett grafikai lapok még nem futottak be ilyen karriert. Pedig ott vannak közöttük a festmény-reprodukciók, karikatúrák, életképek, csendéletek, üdvözlőlapok angyalkákkal, újévi malacokkal, kéményseprővel, krampuszszal, minden elképzelhető témával. Az alkotók többsége ismeretlen kismester, de dolgoztak a kiadóknak a legnagyobb mesterek is: a bécsi Wiener Werkstätte szecessziós lapjai festményekkel vetekedő áron kelnek el az aukciókon.

A grafikai lapok témái között, éppen úgy, mint a fotólapok esetében, ott voltak a cigányok is. Ám miközben a fotólapok jelentős hányada már-már szociológusi igényességgel ad hírt a száz évvel ezelőtti cigányságról, a grafikai lapok többnyire a letisztult képi toposzok hordozói, legyenek azok pozitív vagy negatív érzelmi töltetűek. Ezen a területen a kutatandó anyag hatalmas mennyisége miatt teljességre törekedni nem lehet, mindig bukkannak fel újabb és újabb, a gyűjtők és a szakemberek előtt addig nem ismert lapok. Az alábbiakban néhány jellegzetes példát tekintünk át, hiszen a kor szemléletéről az összkép ezek alapján is megrajzolható.

272 Kassay Árpád képeslapgyűjtő szóbeli közlése.

CLVI-CLXIV.

A Czigányéletből sorozat, Rigler Részvénytársaság, Budapest, 1898²⁷³.

CLVI.

CLVII.

CLVIII.

CLIX.

CLX.

CLXI.

273 Évszámként a legkorábbi ismert postabélyegző dátumát adjuk meg, bár köztudott, hogy a lapokat éveken, olykor évtizedeken át utánnyomták.

CLXII.

CLXIII.

CLXIV.

Ebből a sorozatból kilenc darabot sikerült azonosítani, talán nincs is több. Közülük nyolc a vidéki élet epizódjairól tudósít, egészében a semleges érzelmi tartományban, de már a nyomor egyértelmű jeleivel. Fontos, hogy a cigány fémműves még mint jellegzetes figura jelenik meg, és az egyik figurában saját viszonyai között jó módú férfira (talán vajdára?) ismerünk, de már két képen is ott a koldulás, a leszakadás stigmája. A sorból kilóg egy lap, amely két városi öltözetű nőt, feltehetően kurtizánokat ábrázol. A cigányok és a prostitúció kapcsolata ma is élő fogalmi toposz, ennek képi megjelenítésére azonban ezen az egy lapon kívül az egész korból nem találtunk más példát. Bizonyára nem tévedünk, ha a nagyváros, elsősorban Budapest hatását ismerjük fel a jelenségben: itt jelenhetett meg a prostitúció olyan nyilván, hogy az már nyilvánosan ábrázolható toposzá is válhatott.

CLXV-CLXX.

Muzsikus-karikatúra sorozat, Wk. C. Bp. Jelzéssel, 1903.

CLXV.

CLXVI.

CLXVII.

CLXVIII.

CLXIX.

CLXX.

A sorozatból eddig hat darabot sikerült fellelni. Határozottan a negatív érzelmi tartományba sorolnánk a gúnyrajzokat, ha nem tudnánk, hogy itt valójában nem a cigányokról van szó, hanem egy letisztult képi közhelyet variál az egyébként jó kezű grafikus. Azért pozitívnak sem mondhatjuk a rajzokat, a cigány itt a nyomorult, alázatos, rongyos, kinevetni való szerepben jelenik meg, meglehetősen markáns jeleként annak, hogy a befogadó közönségnek a cigányság iránti empátiája azok leszakadásával párhuzamosan a minimumra csökkent.

Szép cigánylány, 1913

Ismeretlen magyarországi kiadó lapja. Hasonlók szerte Európában megjelentek, rajtuk fokról fokra összekeveredett a spanyol és a kelet-európai jelleg. Ezeknek a képeknek éppúgy nincs közük a valósághoz, ahogy az előbbi gúnyrajzoknak, ezek is egy kikristályosodó képi közhely, a szép cigánylány variációi. És míg azok az 1920-as évekre visszaszorultak, ez megkapaszkodott a közgondolkodásban, vasárnapi festők kedvelt témája maradt.

CLXXII-CLXXVI.

Életkép-sorozat, azonosítatlan magyarországi kiadó, 1912

CLXXII.

CLXXIII.

CLXXIV.

CLXXV.

CLXXVI.

A sorozatnak eddig öt lapját sikerült azonosítani, továbbiak még felbukkanhatnak. A kompozíciók letisztult képi közhelyekből építkeznek, szinte teljesen függetlenül magukat a valóságtól. Ezen a sorozaton az látható, hogy a városi polgár milyennek képzelte az éppen eltűnőben lévő, de még nosztalgiákat ébresztő egykori falusi életet, benne a cigányokkal – valószínűleg ugyanez az érzület tartotta

repertoáron a népszínműveket. Figyelemre méltó, hogy a lapokból semmilyen mértékű negatív attitűd nem olvasható ki. Unikumnak számít a vonatós kép: arról van szó, hogy az utasok aprópénzt szórnak ki az ablakon, és a gyerekek mulatságos jelenetek közepette igyekeznek azokat megszerezni. Jó módú turistáknak ez a fajta szórakozása szegény országokban ma is ismert (van, ahol a sekély tengerbe szórják a pénzt a hajóról), korábban hintón utazókkal kapcsolatban mi is találkoztunk vele (45. oldal). Vonattal azonban máshonnan nem ismert.

CLXXVII–CLXXVIII.

Kátsa cigány, Singer és Wolfner, Budapest, 1900

CLXXVII.

CLXXVIII.

Gárdonyi Géza népszerű sorozatának, a Göre Gábor-történeteknek volt állandó szereplője Kátsa cigány, maga is egy fogalmi toposz, a jég hátán is megélő, szellemesen visszavágó, apróbb lopásoktól sem visszariadó falusi muzikus megtestesítője. A sorozat figurái olyan népszerűek voltak, hogy önálló képeslapokon is megjelentek, a ma általánosan ismert és alkalmazott merchandising²⁷⁴ korai képviselőjeként. A két kép ennek megfelelően letisztult képi toposzt ábrázol, egy irodalmi alakot jelenít meg, a valóságtól igen nagy távolságra.

274 Például filmfigurák bögrén, pólón, emléktárgyakon, ami saját bevétele mellett a film reklámja is.

CLXXIX-CXXX.

Millenniumi sorozat lapjai, Posner és Fia, Budapest, 1896.

CLXXXIX.

CLXXX.

A magyar millenniumi ünnepekhez és kiállításához kapcsolódóan, a nagy turistaforgalomra számítva harminckét képeslap jelent meg, köztük történelmi sorozat, életképek, nevezetes épületek képei. Az életképek sorozatában egy lapon cigány muzsikuskok láthatók, kevésbé az akkori jelen, inkább a millenniumhoz képest elmúlt idők megjelenítéseként. A két muzsikuskus jól öltözött, a hordóra fektetett régi típusú cimbalom azonban vidéki miliőre utal. Egy másik lap a történelmi sorozat része, huszár-toborzót ábrázol a pontosan meg nem határozott múltból. A talpalávalót népes cigánybanda szolgáltatja klarinéttal, nagybőgővel, négy hegedűvel. A muzsikuskusok némelyikének rongyos, foltos a ruhája, egyikük mezítláb van, ami arra utal, hogy a rajzoló nélkülözhetetlennek tartotta legalább ezeknek a vizuális toposzoknak a megjelenítését.

CLXXXI.

*Zenész csoport, Kunstanstalt "Kosmos",
München, Budapest, Graz, évszám nélkül (1900-1910 között)*

A nemzetközi képeslap-kiadó lapja falusi muzsikus csoportot ábrázol. A rajzoló nem lehetett pontosan tisztában a viszonyokkal, ezért fordulhatott elő, hogy az egyik hegedűs magyar paraszti ruhát visel, a másik pedig a képi toposzként Magyarországról is jól ismert veres nadrágot. A klarinétos gyerek ruháját végképp nem lehet azonosítani, ha csak nem osztrák képi toposzról van szó. Egyébként egyetlen más képet sem ismerünk, ahol a gyerek a felnőtt banda tagja. Minden további nélkül feltételezhető, hogy ez előfordult, de Magyarországon nem hogy képi toposzá nem vált, de a megjelenítés teljes hiánya arra utal, hogy a rajzolókat tudatosan kerülték ennek ábrázolását. Az elől álló hegedűs hajlott háta nem az alázat gesztusa, hanem a hangolásé.

CLXXXII.

Mulató jelenet, kiadó és évszám nélkül, magyar, 1901

A lapon teljes kompozícióvá fejlődött vizuális toposz látható. A rajzoló és a kiadó nyilvánvalóan olyan közönségre számított, amelynek nem voltak ismeretei az ábrázolt szituáció valóságáról, ehelyett fogalmi és képi toposzokban megfogalmazott nosztalgiával gondolt a paraszti világra. Ez a közönség töltötte meg a színházakat a népszínművek előadásain, és ez a közönség volt az, amely a cigányokat már csak mint éttermi zenészeket ismerte, az általa elképzelt egykori paraszti világba is ezt az ismeretét vetítette vissza.

CLXXXIII.

Pusztai jelenet, kiadó és évszám nélkül, 1900 körül

Az előző századfordulóra már lassan szárba szökő pusztaromantika megjelenítője ez a lap. A rajzolónak meglehetősen biztos képzelei voltak arról, hogyan kell pusztát és csikóst rajzolni (magyarán ismerte a szükséges képi toposzokat), a cigánylány megjelenítése azonban feltehetően balkáni előképről származik, erre egyértelműen utal a sapka és a széles öv. Hogy ezt az egyáltalán nem odaillo viseletet a magyar pusztába helyezte, az arra utal, hogy vagy nem volt tisztában a magyarországi cigányok viseletével, vagy nem tartotta szükségesnek, hogy azokhoz igazodjék.

5. Összegzés

A jelen disszertáció áttekintette a magyarországi cigányság történeti ikonológiáját a 20. századig. Igyekeztünk az olvasó számára képet alkotni arról, hogy miben is áll a történeti ikonológia (amelyet tágabb értelemben képanthropológiának is neveznek), sorra vettük a grafikai képképzés technikáit, a magyarországi grafikai képkészítés eszmetörténeti korszakait (szándékosan kerültük a stílus-korszakok kifejezést, hiszen sokkal többről van szó), a tanulmány adta területi korlátokon belül elemeztük azokat a vizuális toposzokat (képi közhelyeket), amelyek ismételtelen megjelentek a cigányok ábrázolásain, végül egyenként elemeztünk közel kétszáz ábrázolást, sok esetben figyelembe véve a párhuzamos képi információkat is.

Mindezek után kézenfekvő a kérdés: az új megközelítési mód alkalmazásával gyarapodtak-e az ismereteink a magyarországi cigányság 1900 előtti történetéről? Érdemes-e ezen az úton tovább haladni?

Aligha meglepő, hogy a szerző határozott válasza mindkét kérdésre: igen. Noha a végső, érvényes választ majd az olvasóknak (a jelen tanulmány bírálóinak) kell megadniuk, a szerző meg van győződve arról, hogy a történeti ikonológia segítségével jelentős új ismeretek hozhatók napvilágra. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

a hiteles láttatás;

a tárgyak és eszközök hiteles meghatározása;

a kép alkotóinak és közönségének attitűdje a kép tárgyával kapcsolatban, az attitűd változása;

és végül a kép tárgya a történelemben.

Láttatás

A történettudományban ma még talán kevésre becsült, ám bizonyára hamarosan felértékelődő eredmény a hiteles láttatás, a vizsgált tárgy – jelen esetben a 20. század előtti magyarországi cigányság – hiteles képi megjelenítése. Nem hisszük, hogy a történettudomány sokáig ellenállhat az iconic/pictoric turn, a képi fordulat hatásainak, és megmaradhat a textus védfalai mögött. A civilizáció kép felé fordulása ki fogja kényszeríteni azt, hogy a történettudomány láttassa is kutatásai tárgyait, és a közönség egyre kevésbé fogadja majd el, hogy a vizuális megjelenítés iránti igényeit néhány until ismert reprodukció ismételtetésével fizessék ki. Márpedig a képi forráskutatás és forráskritika alkalmazása nélkül a hiteles láttatás teljességgel lehetetlen vállalkozás.

A jelen tanulmány egyik célja, hogy egy meghatározott téma segítségével gyakorlat közben tegye próbára a képi forráskritikát, elinduljon a módszertan kidolgozása felé vezető úton, és megjelölje azokat az eszközöket, amelyek segítségével egy adott ábrázolás képi információinak hitelessége megítélhető. Úgy hisszük, hogy a 20. század előtti magyarországi cigányság képi megjelenítését illetően ebben a munkában sikerült előre jutni, konkrét képekről sikerült kimutatni, hogy mely részletük hiteles és melyik nem, illetve mely képek azok, amelyek jól megjelenítik a cigányság mindennapjait, és melyek tévesek.

A kutatás közben bebizonyosodott, hogy – akárcsak a szöveges források esetében – egy forrás nem forrás, egyetlen, önmagában álló képről érvényes következtetések alig nyerhetők. A megállapítást némileg árnyalja, ha az adott képről megbízható szövegszerű információink vannak, ismerjük az alkotóját, a készítés körülményeit, és így tovább – de ez a szöveges forrásokkal sincs másképp. A lényeg mégis az, hogy minél több képi forrásunk van, annál finomabb, árnyaltabb következtetések vonhatók le. Különösen igaz ez abban az esetben, ha egy adott tárgy vagy jelenség időbeli változásairól szeretnénk ismereteket szerezni.

A tanulmány tárgyáról a képi források száma nem túl nagy, ebből is sok a más forrással össze nem függő szórvány. A 19. század második felének képes újságjaiban azonban elegendő számú cigányábrázolás található ahhoz, hogy akár statisztikai módszerekkel is fel lehessen dolgozni az anyagot. Az említett lapok hatalmas, összességében többszázézes nagyságrendű képanyaga²⁷⁵ egyéb kutatások, mindenekelőtt a korszak társadalomtörténete számára is bőséges anyagot kínál, és minden bizonnyal lesznek, akik vállalkoznak majd a feldolgozására.

A szöveghez hasonlóan a képi forrásokat is zömmel céltudatos kereséssel lehet feltárni, de mint amazok esetében, itt is számolni kell teljesen váratlan, meglepő felbukkanásokkal. Az ikonológusnak nagy szüksége van a jó memóriára, és helyesen teszi, ha minél több képi forrást néz meg és őriz az emlékezetében, mert a kellő forráskritikai fegyvertárral csak így tudja felvértézni magát.

Tárgyak és eszközök hiteles meghatározása

Egy adott nép puszta ismertetése, leírása kapcsán is alapvető fontosságú, hogy különböző tárgyait és eszközeit megismerhessük, azonosíthassuk. Ennek a munkának a döntő részét muzeológusok végzik, akik kiállításokon és publikációkban mutatják be kutatásaik eredményét. A cigánysággal kapcsolatban azonban ez a munka szinte el sem kezdődött, a nép tárgyi emlékeiből alig valami van összegyűjtve, és a publikációk is erősen szórványosak. Beszéljünk egyértelműen: a 20. század előtti magyarországi cigányság tárgyi kultúrájáról szinte semmit sem tudunk, és kétséges, hogy autentikus tárgyak még összegyűjthetők-e. Ha valaha megvalósul az olyan régóta szorgalmazott és annyira szükséges cigány múzeum, a tárlók hiteles, eredeti tárgyakkal való megtöltése igen nehéz feladatnak tűnik.²⁷⁶

275 Becslésünk szerint egyedül a *Vasárnapi Újság* 60 ezer képet közölt indulásától 1900-ig.

276 Európa talán egyetlen cigány múzeuma, a brnoi (Csehország) Muzeum Romské Kultury néhány szerszámmal és egy üllővel mutatja be a cigány fémművességet. Ezek a tárgyak azonban egy 20. századi falusi kovács eszközei, a legkevésbé sem cigány kovácshoz tartozók.

Ebben az esetben különös jelentősége van annak, hogy a korabeli képek segítségével meghatározzuk, milyenek is voltak a kérdéses tárgyak és eszközök. A jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem tették lehetővé, hogy ebben az irányban a lehető legnagyobb részletességig elmenjünk, mégis meglehetősen sok ismeretet sikerült kinyerni az elemzett képekből.

Viselet

A viseletet illetően évtizedes pontossággal meghatároztuk azt az időszakot (az 1870-es évek), amikor a keletről-délkeletről érkezett oláh-cigány bevándorlók öltözete, az a bizonyos, ma cigányosnak tekintett habitus érdemben megjelent Magyarországon. Az öltözkéivel (mindenekelőtt a férfiviselet nagy ezüst gombjaival) jól azonosítható kalderás törzs a román cigányrabszolgaság eltörlését követően megjelent, de az előző századfordulóra szinte teljesen el is tűnt a képi forrásokból, feltehetően magával a törzssel együtt.

Bebizonyosodott, hogy az 1860-as éveket megelőzően a magyarországi cigányság a környező többségi etnikum viseletét hordta, noha bizonyos, ma már nehezen észrevehető, de a kor embere számára egyértelmű megkülönböztető jegyek valószínűleg még fel-tárhatók. Egyértelművé vált, hogy a muzsikuskok egy része, az urak mulattatói legalább a 18. század végétől magyar nemesi öltözetet hordtak (hordhattak), miközben a falusi fogadók zenészei az 1860-as évekig megmaradtak a paraszti gúnyánál, az egyre jobban stilizált nemesi öltözké csak ezt követően vált mintegy cigányzenész egyenruhává.

Szekér

A vándorlás alapvető eszközéről, a szekérről megállapíthattuk, hogy az lényegében egyszerű parasztszekér volt. Magyarországon a nyugat-európai lakókocsik-

nak nyomát sem lehet felfedezni, és a magasan ívelt merevítőkre feszített ponyva (az „ekhó”) sem igen fordul elő, noha valamilyen ponyvát persze használtak eső ellen. Kiderült, hogy a szekér nem elsősorban az emberek, hanem inkább a felszerelés szállítására szolgált, a felnőttek többnyire gyalog vándoroltak. Ebben a tekintetben a kor ideái többnyire eltértek a valóságtól, a vándorlás képeit tehát erős forráskritikával kell szemlélnünk.

A mesterség szerszámai

Néhány kisebb mesterség mellett két foglalkozás tárgyairól sikerült nagyszámú ábrázolást találni: a zenészekéről és a kovácsokéről.

A zenekar összetételét illetően a képi források megerősítették azt, ami több-kevésbé ismert volt már: a főszerep a hegedűé, ezt különböző összetételben a cimbalom, a klarinét, a kis- és nagybőgő egészítette ki. Viszonylag új információ, hogy a nagybőgő csak az 1880-as évektől vált általánossá, 1860 előtről egyáltalán nincs róla képi adatunk, a szerepét a kisbőgő (cselló) vitte. Érdekes, hogy 1900 táján már megjelenik a nagybőgő anakronisztikus, múltba visszavetített ábrázolása, ami arra utal, hogy erre az időre olyannyira általánossá lett, hogy a kisbőgő már feledésbe is ment. A bandák összetétele változó volt, előfordult szóló hegedű, hegedű-cimbalom, prímás-kontrás-cimbalom összeállítás, már ekkor gyakori volt a klasszikus négyes felállítás (prímás-kontrás-cimbalmos-bőgős). A bandák létszáma változott, az előző századfordulón már hét-kilenc fősek is akadtak.

A kovácsok (fémművesek) meglehetősen nagy számban szerepeltek a vizsgált képanyagban, ami lehetővé tette, hogy a nem ritka téves ábrázolásokat kiszűrjük, és meghatározzuk a kor szerszámkészletét. Ennek legfontosabb két darabja a viszonylag kicsi, húsz dekás kalapács (a fej egyik vége lapos, másik éles, mint manapság), valamint a szintén nem túl nagy, két-három kilogramm súlyú, „T” vagy „I” alakú,

földbe szúrható üllő. Előfordulási, és talán fontossági sorrendben ezeket követi a másfél arasz hosszú harapófogó, a fél méter körüli hosszúságú laposfogó és a másfél-két arasz hosszú lemezolló. Az egy kilogrammnál súlyosabb nagykalapács és a hagyományos kovácsüllő, noha ábrázolásuk előfordul, egyértelműen nem tartoztak a vándorkovács szerszámkészletébe, a képeken való szerepeltetésük téves.

Sajnos csupán kevés ábrázolás maradt fenn épített tűzhelyről, ezért ebből következtetni kockázatos, a jelenség mégis figyelemre méltó, és ha egyéb képi vagy szöveges forrásokkal megerősíthető, abból fontos következtetések vonhatók le a vándor fémműves cigányoknak a korabeli termelésben betöltött szerepére vonatkozóan.

Sátor, putri

A tanulmány elkészítése során megpróbáltuk meghatározni a vándorcigány kompániák által használt sátrak főbb típusait, és azok között legalább kettőt, az alig ember magasságú kis sátrat és a három métert meghaladó magasságú nagy sátrat azonosítani véltük. El kell azonban mondanunk, hogy ez a tipizálás – egyelőre – meglehetősen bizonytalan, a ma ismert képi források megbízható következtetések levonására még nem elegendőek. További információkat elsősorban a korai fényképektől remélhetünk, ezek felbukkanása azonban meglehetősen esetleges. Egy leendő cigány múzeum feladata volna, hogy legalább másolatban gyűjtse ezeket, hogy a képi források száma elérje azt a kritikus tömeget, amely már megbízható következtetésekre is alkalmat ad.

A putrival, pontosabb kifejezéssel a cigány népi építészet emlékeivel még inkább ez a helyzet. A képanyag nagy része sokkal inkább a többségi társadalom saját ideáit tükrözi, mint a valóságot, egyedül a beások erdei telepei esetében sikerült igazolnunk néhány kép hitelességét. A továbblépés egyik iránya a környező régió, a délkelet-európai cigányság képanyagának bevonása a munkába, de mint

minden hasonló esetben, különös figyelemmel kell lenni arra, hogy az eltérő kulturális közeg forrásai egy az egyben soha nem feleltethetők meg egymásnak.

A kép alkotóinak és közönségének attitűdje

a kép tárgyával kapcsolatban, az attitűd változása

A közel kétszáz grafikus ábrázolás meggyőződésünk szerint elegendően nagy minta ahhoz, hogy a kornak a cigánysággal kapcsolatos attitűdjére, annak változására nézve jussunk következtetésekre.

Úgy látszik, hogy a 19. század közepéig az ábrázolásokból a cigányság irányában negatív, elutasító attitűd szinte egyáltalán nem olvasható ki. A képek között nincsenek konfliktust ábrázoló, és gúny vagy lenézés sem jelenik meg rajtuk. Még biztosabb következtetésekre nyújtana lehetőséget, ha elvégeznénk a kor összes magyarországi nemzetisége ábrázolásainak összehasonlító elemzését, az eredmény azonban önmagában is meggyőző. Azt kell mondanunk, hogy attitűd szempontjából (noha a minősítés szükségszerűen szubjektív) a képek a semleges és a pozitív semleges tartományba esnek. Valószínűleg nem az a helyes megfogalmazás, hogy a kérdéses időszakban Magyarországon nem volt cigányellenesség, inkább az, hogy a cigányellenességet nem is tudták volna értelmezni, az országot és évszázadok óta együtt élő népeit olyannak fogadták el, amilyenek.

A 19. század második felében ez megváltozott, a századfordulóhoz közeledve megjelent a negatív, gúnyos, lekezelő vagy elutasító attitűd, noha még 1900-ban sem jutott túlsúlyra. Ennek valószínű okairól bőven szoltunk a tanulmány első részében. Itt csupán ismételten jelezzük, hogy az ikonológia eszközeivel milyen társadalmi összefüggésekre derülhet fény.

A kép tárgya a történelemben

Mindaz, amit az összegzésben eddig elmondtunk, valójában ide tartozik, végső soron az egész tanulmány erről szól. Hogy elkerüljük az önisméltés vétkét, itt most csupán két aspektust szeretnénk kiemelni.

Az első a Magyarországon mindeddig keveset kutatott kalderás törzsre vonatkozik. A LXVI. kép elemzésekor már utaltunk rá, hogy annak segítségével jól meghatározható az az időpont (nem később, de nem is sokkal előbb 1863-nál), amikor ez a törzs Magyarországra érkezett. És ez nem csekélység, tekintve, hogy – mivel a kor írói alig rendelkeztek ismeretekkel a cigányság törzsi-nemzetségi tagozódásáról – ebből a korból a kalderásokról írásos emlékek szinte egyáltalán nincsenek. A képanyag egészének elemzéséből kitűnik, hogy a kalderások a vizsgált időszakban mindvégig csekély kisebbségben voltak a magyarországi cigányságon belül, és az előző századfordulóra szinte teljesen eltűntek az országból, feltehetően tovább vándoroltak északra és nyugatra.

A másik szempontunk átfogóbb: a cigányság társadalmi-gazdasági helyzete a vizsgált korban Magyarországon. A képek elemzéséből egyértelműen kiolvasható, hogy a magyarországi cigányság a vizsgált kor nagy részében gazdasági és kulturális szempontból illeszkedő társadalmi közösségként élt a többi nép között, elsősorban fémműves tevékenységgel, valamint egyéb iparokkal részt vett a közös termelésben, zenéjével a közös kultúra művelésében. Ennek megfelelően a többségi társadalom attitűdje irányában – amint fentebb mondtuk – semleges vagy pozitív-semleges, egyértelműen elfogadó volt. Ez a felismerés különösen annak fényében válik figyelemre méltóvá, ha tudjuk, hogy a fennmaradt szöveges források nagyobb része kriminális esetekről tudósít. Ebből az a látszat keletkezhet, hogy a cigányok és a többségi társadalmak között állandó volt a konfliktus. A képek elemzése megerősít abban, hogy a jelenséget másképp értelmezzük, és azt feltételezzük, hogy a 19.

század dereka előtt a közigazgatás dokumentumai közé a cigányok nagyrészt csak akkor kerültek be, ha törvényt sértettek, illetve ha ilyennel vádolták őket. A mindennapi gyakorlatban azonban ez messze nem volt olyan gyakori, mint ami a források arányaiból következne. A cigányság történeti ikonológiájából az olvasható ki, hogy az előző századfordulót megelőzően a cigányságot a többségi nemzetek elfogadták olyannak, amilyen.

A vizsgált időszak végére, a 20. század elejére ez az állapot a képekből is kiolvashatóan megváltozott. A magyarországi cigányság illeszkedő társadalma fokról fokra elveszítette az illeszkedés képességét, történelmi léptékű változás szenvedő alanya lett. A képekből jól kiolvasható a többségi társadalom attitűdjének megváltozása, illetve a premodern együttélés harmonikus formáinak eltűnése. Ezzel párhuzamosan megnő a cigány szegénység, sőt nyomor ábrázolása, miközben kialakul egy a valóságtól teljesen elszakadó, nosztalgikus ideálkép is. Nem kétséges: a gyökeres változás első jelei ott vannak a képeken.

Történelmet nem azért írunk, hogy abból a mai politikának ilyen vagy olyan haszna származzék. A cigányság 20. század előtti története és a ma problémái közötti összefüggés azonban nem tagadható. És az sem kétséges, hogy a mai problémák megoldásához (minden probléma megoldásához) a megismerésen át vezet az út. Úgy hisszük, a történeti ikonológia ehhez a megismeréshez visz közelebb.

A képek statisztikája

Az alábbi statisztikában 181, a tanulmányban római számmal jelzett grafikai ábrázolást, valamint ezek 13 utánnyomását dolgoztunk fel, az összes elemzett képek száma tehát 194. Az arab számmal jelzett képeknek kiegészítő, magyarázó funkciójuk van, a statisztikai elemzésben szükségképpen nem szerepelnek.

A feldolgozáshoz 24, az első részben részletesen ismertetett vizuális toposz-kategóriát állítottunk fel. A kutatás során kiformalódó kategorizálásban kétségkívül van bizonyos önkényesség, mégis úgy gondoljuk, hogy jól lefedi a vizsgált kor cigány-képét, annak belső tartalmait. A teljesség kedvéért olyan kategóriákat is alkalmaztunk, amelyek képen alig-alig jelennek meg, fogalmi toposzként azonban nagyon erősek: ilyen a lókereskedő és a tolvaj. Felvettük továbbá az aranymosó kategóriáját, amely éppen a vizsgált korban tűnt el a gyakorlatból, egykori jelentősége miatt azonban figyelmet érdemel.

A vizsgált képeken mindösszesen 735 vizuális toposzt sikerült azonosítanunk. Egy képen a legtöbb 14 toposz volt (XXIV. kép), 14 képen viszont egy sem akadt – ezeket a hozzájuk tartozó képaláírás vagy cikk azonosította cigányként. Az egyes toposzok előfordulási sorrendje, valamint a 194 képhez viszonyított gyakorisága (százalékban, egész számra kerekítve) a következőképpen alakult:

Felnőtt mezítláb	75 db 39 %	Rongyos, szakadt ruha	25 db 13 %
Földön ülés	66 db 34 %	Oláh cigány viselet	25 db 13 %
Zenész	62 db 32 %	Fémművesség	23 db 12 %
Fejfedő hiánya	61 db 31 %	Ló	22 db 11 %
Sátor, putri	53 db 26 %	Pipázó nő	15 db 8 %
Meztelen gyerek	30 db 15 %	Erotikus momentum	10 db 5 %
Üst	28 db 14 %	Kalderás viselet	7 db 4 %
(Rontott) nemesi viselet	27 db 14 %	Kereskedés	6 db 3 %
Szekér	26 db 13 %	Jóslás, varázslás	6 db 3 %

Faműves	4 db 2 %	Vályogvető	2 db 1 %
Meszelőkötés	3 db 2 %	Aranymosó	1 db 1 %
Tolvajlás	3 db 2 %	Lókereskedő	1 db 1 %

Az alábbiakban a vizsgált képanyag vizuális toposz-készletének statisztikai feldolgozásához szükséges adatokat rögzítettük. Ehhez a rögzítéshez néhány magyarázat tartozik.

1. Az egyes képelemek megítélése szükségszerűen szubjektív elemeket is hordoz. Azt gondoljuk azonban, hogy a kellően nagy számú minta kiegyenlíti a szubjektivitásból adódható eltéréseket.

2. Az egyes képelemek esetén a következő módszert alkalmaztuk:

Szekér – csak a cigányok szekereit vettük számításba, a nyilvánvalóan nem hozzájuk tartozókat nem.

Ló – noha előfordul, a szamarat nem vettük számításba, csak a cigányok lovait jegyeztük fel.

Üst – a kanna alakú edényeket is figyelembe vettük, ha üst méretűek, és látnivalóan fémből készültek.

Fémművesség – azt vettük figyelembe, ha a képen egyértelműen fémmunka, vagy legalább a fémmegmunkálás szerszámai láthatók.

Zenész – a döntő az volt, hogy hangszer látható-e a képen.

Faműves – az egyértelmű famegmunkálást vettük alapul.

Aranymosó – egyetlen képünk volt, annak is csupán az aláírása mondta el, kiket ábrázol, elvileg tehát nem tartozhatna ide, de éppen egyetlen volta miatt felvettük és besoroltuk.

Lókereskedő – ebből is csak egy akadt, ez azonban képileg is egyértelmű.

Vályogvető – kevés, de egyértelmű képünk akadt.

Kereskedés – azokat a képeket vettük számításba, amelyeken a szereplőknél egyértelműen eladásra szánt eszközök láthatók.

Meszelőkötés – kevés, de egyértelmű képünk akadt.

Jóslás, varázslás – a tenyérjóslás egyértelmű, és ide vettünk minden olyan képet is, amelyen kártya látható.

Földön ülés – egyértelműen azonosítható toposz.

Fejfedő hiánya – csak felnőttek esetében vettük számításba, de abban az esetben is, ha a képen fejfedős és anélküli alak is látható.

Felnőtt mezítláb – egyértelmű toposz, azokat a képeket viszont nem vettük számításba, amelyen a szereplők lába nem látható, még ha gyanítható is a mezítlábasság.

Pipázó nő – kevés, de egyértelmű képünk akadt.

Meztelen gyerek – egyértelmű képi toposz.

Erotikus momentum – akadtak egyértelmű képek, és voltak kétségesek, ezeknél a rajzoló szándékot igyekeztünk felderíteni.

Rongyos, szakadt ruha – ennek a toposznak a megítélésében is van némi szubjektív elem, különösen az apró részletek esetében nehéz a döntés. Kétség esetén a kép egészének összefüggéseiből megpróbáltuk kiolvasni a rajzoló szándékát.

(Rontott) nemesi viselet – kizárólag férfijellegzetesség, itt általában a sujtásos nadrágot, vitézkötéses mellényt vettük számításba.

Kalderás viselet – a besoroláskor a nagyméretű (ezüst) férfiékszerek voltak a meghatározóak.

Oláh cigány viselet – ilyennek tekintettük a nagyméretű női ékszereket, nagy fülbevalót, hosszú tarka szoknyát, tarkón megkötött kendőt, hímzett blúzt, férfiaknál a széles karimájú kalapot, erős bajuszt, rövid, zakószerű kabátot.

Tolvajlás – három ilyen kép akadt, ebből kettő esetében inkább a képhez tartozó szöveg adta meg a meghatározást, mégis mindhármát felvettük.

3. Azokat a képeket, amelyek változatlan formában később újra megjelentek, az egyes képek elemzésénél nem ismételtük meg, a statisztikában viszont „Újran-yomva” megnevezéssel szerepeltettük, hiszen a kor olvasójára-nézőjére a hatásuk ugyanolyan volt, mint ha először láttak volna napvilágot.

4. A tanulmány első részének végén három olyan, ma is élő fogalmi közhelyet is felsoroltunk, amelynek 1914 előtti magyarországi grafikus ábrázolását nem sikerült fellelnünk. Ezek értelemszerűen nem szerepelnek az alábbi összeállításban.

A táblázat vízszintes tengelye sorszámainak az alábbi toposzok felelnek meg:

1. Szekér	13. Jóslás, varázslás
2. Ló	14. Földön ülés
3. Sátor, putri	15. Fejfedő hiánya
4. Üst	16. Felnőtt mezítláb
5. Fémművesség	17. Pipázó nő
6. Zenész	18. Meztelen gyerek
7. Faműves	19. Erotikus momentum
8. Aranymosó	20. Rongyos, szakadt ruha
9. Lókereskedő	21. (Rontott) nemesi viselet
10. Vályogvető	22. Kalderás viselet
11. Kereskedés	23. Oláh cigány viselet
12. Meszelőkötés	24. Tolvajlás

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	össz
I													X			X				X					3
II	X				X									X		X		X		X					7
III											X														1
IV				X																X					2
V																									0
VI						X															X				2
VII						X															X				2
VIII						X															X				2
IX						X															X				2
X						X															X				2
XI						X															X				2
XII			X		X									X		X									5
XIII						X															X				2
XIV						X															X				2
XV					X					X															2
XVI										X															1
XVII						X															X				2
XVIII							X													X					3
XIX											X			X				X							2
XX						X															X				2
XXI																									0
XXII			X			X								X				X		X					7
XXIII				X							X	X								X					6
XXIV	X	X	X	X	X								X	X	X	X	X	X	X	X	X				14
XXV					X																				2
XXVI																									0
XXVII																									0
XXVIII																									0
XXIX																X									1
XXX															X	X									1
XXXI			X											X		X		X							4

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	össz
CXVI																							X		1
Újranyomva																							X		1
CXVII																							X		1
CXVIII			X																						1
CXIX						X									X										3
CXX	X	X																							2
CXXI	X					X									X										3
CXXII						X																			1
CXXIII			X	X	X									X											5
CXXIV	X	X	X	X												X									5
CXXV						X								X											2
CXXVI			X											X	X					X	X				6
Újranyomva			X											X	X					X	X				6
CXXVII																									0
CXXVIII													X				X						X		3
CXXIX						X																			1
CXXX	X	X				X								X	X			X					X		8
CXXXI				X											X	X									3
CXXXII			X			X								X					X		X				5
CXXXIII						X																			1
CXXXIV																									0
CXXXV																									0
CXXXVI																			X				X		2
CXXXVII																									2
CXXXVIII			X											X											3
CXXXIX						X								X						X	X				3
Újranyomva			X											X											3
CXXXVIIII			X												X	X									3
CXXXVIII			X																						1
CXXXIX						X								X							X				3
CXL			X			X								X							X				5
CXLI			X			X								X						X	X				1
CXLII														X									X		2
CXLIII			X															X							2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	össz
Újranymva			X															X							2
CXLIV						X																			1
CXLV			X	X										X							X				4
CXLVI						X																			1
CXLVII															X										2
CXLVIII																									0
CXLIX														X								X			1
CL			X										X	X	X								X		4
CLI			X										X	X	X								X		4
CLII																		X							1
CLIII																X									1
CLIV																									0
CLV		X																					X		2
CLVI						X								X											3
CLVII						X															X				2
CLVIII																									0
CLIX																									0
CLX						X														X					2
CLXI																X				X					2
CLXII				X	X									X		X									4
CLXIII													X	X											2
CLXIV																									0
CLXV						X										X				X	X				4
CLXVI																X				X	X				3
CLXVII						X										X				X	X				4
CLXVIII						X										X				X	X				4
CLXIX																							X		1
CLXX												X											X		2
CLXXI															X								X		2
CLXXII			X	X										X									X		4
CLXXIII			X	X	X						X			X									X		7

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	össz
CLXXIV	X	X		X																			X		4
CLXXV						X										X				X					3
CLXXVI						X										X				X					3
CLXXVII						X									X										2
CLXXVIII						X																			2
CLXXIX						X									X										2
CLXXX						X															X				2
CLXXXI																X							X		2
összesen	26	22	53	28	23	62	4	1	1	2	6	3	6	66	61	75	15	30	10	25	27	7	25	2	735

7. Képek jegyzéke

A tanulmány első, általános részében (valamint két esetben a második rész 4.4.2.1. fejezetében) arab számokkal jelöltük a képeket, a második, részletes részben pedig újra kezdődő római számokkal. Az első rész képeinek jelentős része a második részben is helyet kap, és ott az azonosításhoz szükséges adatok is megtalálhatók. Az alábbi jegyzékben mégis, a könnyebb kezelhetőség és az egyértelmű azonosíthatóság kedvéért az első rész valamennyi képének adatait megadjuk. Ebben a részben egyes képek különböző szempontok révén többször helyet kaphatnak, ilyen esetben szükséges adataikat minden megjelenéshez tartozóan megadjuk. A második rész képei közül itt csak a kiegészítő, magyarázó, az elemzett képektől való megkülönböztetésül arab számmal jelölt képek adatait közöljük. A második rész római számmal jelzett képeinek adatai saját lapjukon találhatóak.

Az első rész képeinek közlésekor alkalmanként éltünk a vágás eszközével, hogy kiemeljük a hangsúlyos, az aktuális téma szempontjából releváns részletet. A második rész képei esetében viszont szigorúan ragaszkodtunk a teljes eredeti (hozzáférhető) kép közléséhez.

Első rész

1. kép: Oldal István eredeti fényképfelvétele, 1900 körül (a szerző gyűjteményéből)
2. kép: Oldal István eredeti vízfestménye, 1900 körül (a szerző gyűjteményéből)
3. kép: Az esztergomi Biblia Pauperum utolsó lapja. Hasonmás kiadás, Budapest, 1967.
4. kép: Illyefalvi István: Iephta, címkép, Kolozsvár, 1590. Közli Soltész Zoltánné:
A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Budapest, 1961.
5. kép: Bernardin de Saint-Pierre: Paul et Virginie, 40. oldal, Paris, 1878.
6. kép: Francisco Goya: Ha az értelem alszik, előjönnek a szörnyek
7. kép: Werbőczy István portréja. Corpus Juris Hungarici, Nagyszombat, 1751.

8. kép: Szemere Bertalan: Utazás külföldön, I. kötet címkép. Második kiadás, Pest, 1845.
9. kép: Magyar László délafrikai utazásai. Első kötet (unicus). Pest, 1859.
10. kép: Buda ostroma nyugatról. Hans Sibmacher rézkarca Hieronimus Ortelius krónikájából, 1598. Közli Rózsa 2008. 21. oldal
11. kép: Friedrich Hottenroth: Trachten der Völker, 161. oldal. Stuttgart, 1884.
12. kép: Nordland-Fahrten. Malerische Wanderungen durch England und Wales, 9. oldal. Leipzig, é. n. (1882).
13. kép: (Cigány család), Sebastian Münster: Cosmographia, 633. oldal, Basel, 1578.
14. kép: Desprez Recueil de la diversité des habits, 99. oldal: L'egyptienne (A cigány nő). Paris, 1567.
15. kép: Cingara orientale. Vecellio: Degli Habiti antichti et moderni, Venetia, 1590. A kiadvány cigány lapját közli Journal of the Gypsy Lore Society New Series Volume II. Liverpool, 1909, 223.
16. kép: Id. Pieter Brueghel: Szent János prédikációja. 1566.
17. kép: Azonosítatlan német kiadvány rézmetszetű illusztrációja, 17. század (a szerző gyűjteményéből)
18. kép: Ein heisslicher feld Czigeiner (Csúf vándorcigány). 1690 körül keletkezett kéziratos viseletkódex, OSZK Quart Germ. 892. Közli Oborni-Tompos-Bencsik LXIII.
19. kép: Eine Auffgebutzte Czigerienin (Cigány nő ünneplőben). 1690 körül keletkezett kéziratos viseletkódex, OSZK Quart Germ. 892. Közli Oborni-Tompos-Bencsik LXIV.
20. kép: Eine Czigeirenische Braut (Cigány menyasszony). 1690 körül keletkezett kéziratos viseletkódex, OSZK Quart Germ. 892. Közli Oborni-Tompos-Bencsik LXV.

21. kép: Győr kéziratos térképe, valamint annak kiemelt részlete. Hrusovszky jellel, 1789. Xantus János Múzeum, Győr, c.65.39.7
22. kép: Birckenstein: Erz-herzogliche Handangriffe von Zirkels und Liniens. Wien 168. Justus Nieport metszete, 105. oldal.
23. kép: Birckenstein: Erz-herzogliche Handangriffe von Zirkels und Liniens. Wien 168. Justus Nieport metszete, 119. oldal.
- 24-27. kép: Johann Martin Stock: Abbildungen verschiedener Inwohner Ungarns und Siebenbürgens. I. Folge von jemaligen Zigeunern. H.n. 1776.
- 28-31. kép: Ifjabb Neuhauser Ferenc színezett rézmetszetei. Nagyszeben, 1807 körül. (Szórvány példányok több közgyűjteményben, például MNM TKCs)
32. kép: Berner Ádám: A magyar nóta. Józsefnek, Magyar Ország Nádor Ispányának ajánlotta – Ügyész Pozsonyban 1805. Kottaborító.
33. kép: Bujdokló Tzigányfamilia. Bikkessy-Heinbucher József: A Magyar és Horvát Országi Leg Nevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye. Béts, 1816.
34. kép: Muzsikáló Czigány²⁷⁷ Magyarországon. Bikkessy-Heinbucher József: A Magyar és Horvát Országi Leg Nevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye. Béts, 1816.
35. kép: Vándor Czigány-telep. Prónay Gábor: Vázlatok Magyarhon népéletéből. 25 színes képpel Barabástól, Steriotól és Vébertől. Pest, 1855.
36. kép: A csárdában. Andrassy Manó: Hazai vadászatok és sport Magyarországon. Pest, 1857.
37. kép: A csárda előtt. Andrassy Manó: Hazai vadászatok és sport Magyarországon. Pest, 1857.
38. kép: Theodore Valério könyomata, képalírás nélkül, 1853-1855 között. (Számos közgyűjteményben, többek között Néprajzi Múzeum könyvtár)

277 A 19. században némileg következetlenül, többnyire cz, olykor c, egy helyen pedig tz betűvel írták a „c” hangot. A képek leírásakor minden esetben az eredeti szöveget követtük.

39. kép: A három czigány. Ország Tükre, 1865, 345. oldal.
40. kép: Sátoros czigányok a pandúrral. Vasárnap Újság, 1894, 108. oldal.
41. kép: Czigány gazdaság. Vasárnap Újság, 1861, 136. oldal.
42. kép: Magyar életkép, Lotz után Lancelottól. Hazánk s a Külföld, 1865, 121.
43. kép Czigány család. Magyarország és a Nagyvilág, 1870, 199. oldal.
44. kép:: Vándor czigányok. Magyarország és a Nagyvilág, 1871, 453. oldal.
45. kép: Czigány-élet. Képes Családi Lapok, 1884/85, 312. oldal.
46. kép: Rókatáncz. Magyar Salon, 1885/86, 248. oldal.
47. kép: Czigánybanda budapesti vendéglőben. Vasárnap Újság, 1891, 271. oldal.
48. kép: Czigányok. Vasárnap Újság, 1892, 202. oldal.
49. kép: Képeslap, kiadójelölés nélkül, futott²⁷⁸ 1915-ben (a szerző gyűjteményéből).
50. kép: Képeslap, WK C Bp jelöléssel, futott 1903-ban (a szerző gyűjteményéből).
51. kép: Képeslap, kiadójelölés nélkül, nem futott, készült 1912-ben (a szerző gyűjteményéből).
52. kép: Löffel-Zigeuner. Siebenbürgische Volkstypen-carte nr. 9. Verlag d. Buchh G. A. Seraphin, Hermannstadt. Képeslap, kiadó jelölés nélkül, nem futott, 1905 körül (a szerző gyűjteményéből).
53. kép: Képeslap, Photokunst M. G. Orsova, futott 1905 körül (a szerző gyűjteményéből).
54. kép: Sátoros czigányok – Zigeunerlager. Képeslap, Karl Graef, Buchhandlung, Hermannstadt. Nem futott 1915-ben (a szerző gyűjteményéből).
55. kép: Wander-Zigeuner – Vándorló cigányok – Tigani corturari. Képeslap, Verlag von H. Zeidler, Kronstadt. futott 1910-ben (a szerző gyűjteményéből).
56. kép: Désás czigányok – Zigeuner (Kesselflicker). Képeslap, D. T. C., L. Serie 301. 20., nem futott, készült 1910 körül (a szerző gyűjteményéből).

278 Postán feladva, a feladás dátuma (a készítés ennél nem későbbi, de esetenként lehet jelentősen korábbi).

57. kép: Dicsőszentmártoni cigány leány – Zigeuner Mädchen aus Dicsőszentmárton. Képeslap, Divald és Monostory, Budapest, nem futott, készült 1912-ben (a szerző gyűjteményéből).
58. kép: Nagy-Idai cigányok – üdvözlét Nagy Idáról. Képeslap, Nyulászi Béla, Kassa, futott 1901-ben (a szerző gyűjteményéből).
59. kép: Üdvözlét Nagyidáról – Nagyidai cigányok. Képeslap, Fogyasztási Szövetkezet kiadása, Nagyida, futott 1915-ben (a szerző gyűjteményéből).
60. kép: Kecskemét, Cigányváros – Zigeuner Stadt. Képeslap, kiadójelölés nélkül, futott 1916-ban (a szerző gyűjteményéből).
61. kép: Részlet a cigányvárosból, Kecskemét. Képeslap, Komor Gyula kiadása, Kecskemét, futott 1915-ben (a szerző gyűjteményéből).
62. kép: Üdvözlét Varannó vidékéről – Vehécsi cigány-tanya. Képeslap, Spira Ábrahám kiadása, futott 1916-ban (a szerző gyűjteményéből).
63. kép: Oláh cigányok – Ungarische Zigeunerfamilie. Képeslap, L & P, nem futott, készült 1910 körül, Zelesny Károly 1894 előtt készült fényképe nyomán²⁷⁹ (a szerző gyűjteményéből).
64. kép: Gustave Doré: Gitana dansant le vito sevillano. Közli Charnon-Deutsch, 80. oldal.
65. kép: Kalderash Gypsies, c. 1865. Közli Ficowsky 10. kép.
66. kép: Few European gypsies have taken cars ... etc. Közli Block 26. kép.
67. kép: Cigány kovács család Jeruzsálem mellett. 1895-ös fénykép reprodukciója. Közli Bencsik 2008 25. oldal
68. kép: Femme Bohémienne. Képeslap, Carte Postale de Perse, futott 1910 körül (a szerző gyűjteményéből)
69. kép: Albanien – Skutari, Zigeuner. Fotóképeslap²⁸⁰, kiadójelölés nélkül, nem futott, készült 1930 körül (a szerző gyűjteményéből)

279 Képek 22. oldal.

280 Fotóképeslap = fotópapíron, hagyományos előhívásos technikával sokszorosított, jó képminőségű, de gyakran kis példányszámban kiadott képeslap.

70. kép: Balkan. Reihe 1. Nr. 1. Alter Zigeuner. Képeslap, Römmler & Jonas, G.m.b.H. Dresden, futott 1913-ban (a szerző gyűjteményéből)
71. kép: Oláh cigány. Magyarország és a Nagyvilág, 1874, 491. oldal
72. kép: Czigány leány. Magyarország és a Nagyvilág, 1881, 568. oldal
73. kép: A cigány leány. Képes Családi Lapok, 1899. 813. oldal
74. kép: Cigány. Ország-Világ, 1882, 64. oldal
75. kép: Kártyavető cigánylány, Ország-Világ, 1883, 441. oldal
76. kép: Képeslap, kiadójelölés nélkül, nem futott, készült 1912-ben (a szerző gyűjteményéből)
77. kép: Kolompár cigányok. Vasárnapi Újság, 1862. 313. oldal
78. kép: Magyar cigányok Berlin vidékén. Vasárnapi Újság, 1864. 552. oldal
79. kép: Czigányvajda és családja. Magyarország és a Nagyvilág, 1872, 567. oldal
80. kép: Sátoros cigányok. Vasárnapi Újság, 1873, 476. oldal
81. kép: Utazó cigány csoport. Vasárnapi Újság, 1862, 28. oldal
82. kép: Vándorló cigányok. Ország-Világ, 1882, 569. oldal
83. kép: Vándor cigányok. Képeslap, Adler fényirida, Szászváros, 1909 (a szerző gyűjteményéből)
84. kép: A group of English Gypsies with a typically ornate wagon or varda. Közli McCornick 28. oldal
85. kép: Cigány zászló. Elfogadta az első Cigány Világkonferencia (World Romani Congress) 1971-ben Londonban.
86. kép: Czigány karaván. Képes Világ, 1871, 5. oldal
87. kép: Vándor cigányok télen. Vasárnapi Újság, 1862, 436. oldal
88. kép: Cím nélkül, Barabás Miklós rajza után. Der Bildersaal. Eine Stahlstich-Sammlung, darstellend Bilder und Scenen, meist aus Ungarn. 1. Heft. É. n., 1850 körül.
89. kép: Czigány-tábor. Magyarország és a Nagyvilág, 1883, 262. oldal.

90. kép: Sátoros cigányok. Vasárnapi Újság, 1873, 476. oldal
91. kép: Sátoros cigányok. Magyarország és a Nagyvilág, 1867, 51. oldal
92. kép: Teknővájó cigányok a Balaton partján. Képeslap, Mérei Ignác, Keszthely, 1908 (a szerző gyűjteményéből)
93. kép: Fafaragó cigányok tanyája. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Budapest, 1901. VII. kötet, 572. oldal
94. kép: Oláh cigányok – Ungarische Zigeunerfamilie. Képeslap, L & P, nem futott, készült 1910 körül, Zelesny Károly 1894 előtt készült fényképe nyomán (a szerző gyűjteményéből)
95. kép: Czigány család. Magyarország és a Nagyvilág, 1870, 199. oldal
96. kép: Czigányputri. Magyarország és a Nagyvilág, 1873, 31. oldal
97. kép: Czigánytábor. Magyarország és a Nagyvilág, 1883, 262. oldal
98. kép: Cigányélet. Ország-Világ, 1882, 12-13. oldal
99. kép: Alföldi cigánycsalád. Franz Kollarz: Österreich's Nationaltrachten, Parteno, Wien, 1858.
100. kép: Vándor cigány család. Vasárnapi Újság, 1864, 93. oldal
101. kép: A vándor család. Ország-Világ, 1880, 161. oldal
102. kép: A cigány-kovács. Képes Családi Lapok, 1882/83, 9. oldal
103. kép: A csárda előtt – részlet. Andrassy Manó: Hazai vadászatok és sport Magyarországon. Pest, 1857.
104. kép: Cinka Panna. Képeslap, Greguss Imre festményének reprodukciója, Divald Károly fénynyomdai műintézet, Budapest, nem futott, készült 1906-ban (a szerző gyűjteményéből)
105. kép: Donáth János: Bihari János arcképe, 1820 (Budapest, MNM)
106. kép: I. bajai cigány banda. Eredeti fényképfelvétel, 1900 körül (a szerző gyűjteményéből)

107. kép: Zenélő cigányok. Franz Kollarz: Österreich's Nationaltrachten, Pater-
no, Wien, 1858.
108. kép: Vándor cigányok. Strutt festménye alapján, Vasárnap Újság, 1882, 812. oldal
109. kép: Cím nélkül. Képes Világ, 1866, 764. oldal
110. kép: Fotóképeslap cím nélkül, készült 1930 körül (a szerző gyűjteményéből)
111. kép: Oláh cigányok – Ungarische Zigeunerfamilie. Képeslap, L & P, nem
futott, készült 1910 körül, Zelesny Károly 1894 előtt készült fényképe
nyomán (a szerző gyűjteményéből)
112. kép: Aranymosó cigányok. Vasárnapi Újság, 1870, 17. oldal
113. kép: Cigány lócsiszár. Hazánk s a Külföld, 1872, 225. oldal
114. kép: Vályogvető cigányok. Vasárnapi Újság, 1862, 557. oldal
115. kép: An Egyptian Woman. 1690 körül keletkezett kéziratot viseletkódex, Bri-
tish Library London, Add. MSS. 5256. Közli Régi erdélyi viseletek 54.
116. kép: Meszelőkötő cigánynők. Magyarország képekben, honismertető album,
Pest, 1870, 382. oldal
117. kép: Czigányéletből – Zigeune-Typen. Képeslap, Rigler Részv. Társ. Buda-
pest, futott 1901, részlet (a szerző gyűjteményéből)
118. kép: A magyar népeletből – Pihenő arató munkások. Képeslap, kiadó és év-
szám nélkül, készült 1910 körül (a szerző gyűjteményéből)
119. kép: Magyar cigányok – Ungarische Zigeuner – Bohémiens de l'Hongrie.
Képeslap, kiadó és évszám nélkül, készült 1900 körül (a szerző gyűjte-
ményéből)
120. kép: Wanderzigeuner – Vándorcigányok. Képeslap, Kunstanstalt Jos. Drot-
leff, Hermannstadt, 1917 (a szerző gyűjteményéből)
121. kép: Erdélyi vándor-cigány – Siebenbürger Wander-Zigeuner. Képeslap,
Divald és Monostory, Budapest, 1812. (a szerző gyűjteményéből)

122. kép: Magyarországi cigányok Párizsban. Magyarország és a Nagyvilág, 1872, 474. oldal
123. kép: Dézsás cigány – Zigeuner (Kesselflicker). Képeslap, D. T. C., L. Serie 301. 20., nem futott, készült 1910 körül (a szerző gyűjteményéből)
124. kép: Borítókép, Martin Block: Gypsies, their life and their customs, London, 1938.
125. kép: Czigány tábor. Képeslap, Bertsik Emil kiadása Munkács, futott 1904 (a szerző gyűjteményéből)
126. kép: Pháraó népe. Ország Tükre, 1863, 101. oldal
127. kép: Wanderzigeuner – Vándorcigányok. Képeslap, Kunstanstalt Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1917 (a szerző gyűjteményéből)
128. kép: Szerb cigány. Mutató az Érdekes Újság háborús képeiből, számolócédula, 1916 (a szerző gyűjteményéből)
129. kép: Czigányélet. Képes Családi Lapok 1889, 669. oldal.
130. kép: Cím nélkül. Képeslap WK C Bp jelzéssel, futott 1901-ben.
131. kép: Kolompár cigányok. Vasárnapi Újság, 1862, 313. oldal
132. kép: Oláh cigány. Koller F. tanár fényképe után. Magyarország és a Nagyvilág, 1874, 491. oldal
133. kép: Czigány leány. Magyarország és a Nagyvilág, 1881, 568. oldal
134. kép: Marastoni Jakab (Lotz után): Csak előre! (Lúdtolvaj cigányok), könyvmat, 1860 körül, Néprajzi Múzeum.
135. kép: Korb-Zigeuner – Kosaros-czigány – Țigan cu corfe. Képeslap, Kunstanstalt Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1916 (a szerző gyűjteményéből)
136. kép: Ursari gypsies with their bears. Észak-Anglia, 1895-97. Közli McCormick 35.

Második rész

137. kép: Majom-mutogató cigányok Hajmáskéren, képeslap, futott 1902-ben
138. kép: Ungarische Zigeuner. Nach einem Gemälde von Paul Böhm. Illustrierte Rundschau, 1903 (S. 180).
139. kép: Oldal István eredeti fényképfelvétele, 1900 körül (a szerző gyűjteményéből)
140. kép: Miriáli feleségei és ágyasai. Erdélyi Lajos: Teleki Samu Afrikában, Bukarest, 1977, 19. kép.
141. kép: Miriáli feleségei és ágyasai. A Rudolf és Stefánia tavakhoz, Teleki Sámuel gróf afrikai utazása, leírta Höhnel Lajos, Budapest, 1892, I. kötet 165. oldal.
142. kép: Jerzy Ficowsky: The Gypsies in Poland, hely és évszám nélkül, 1990 körül, 10. kép.
143. kép: Wanderzigeuner – Vándorczigányok. Képeslap, Kunstanstalt Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1917 (a szerző gyűjteményéből)
144. kép: Vándor cigányok. Képeslap, Adler fényirda, Szászváros, 1909 (a szerző gyűjteményéből)
145. kép: Désás cigányok – Zigeuner (Kesselflicker). Képeslap, D. T. C., L. Serie 301.20., nem futott, készült 1910 körül (a szerző gyűjteményéből).
146. kép: Amatőr fényképfelvétel cím, hely és évszám nélkül, 1920-as évek (a szerző gyűjteményéből).
147. kép: Femmes Bohémiennes. Képeslap, Carte Postale de Perse, 1910 körül (a szerző gyűjteményéből).

8. Irodalom

ACHIM – Achim, Viorel: Cigányok a román történelemben. Budapest, 2001.

ANDRÁSSY – Andrásy Manó, Orczy Béla, Podmaniczky Frigyes, Sándor Mór, Szalbek György, Wenckheim Béla és Festetics Béla: Hazai vadászatok és sport Magyarországon. 25 színezett képpel. Pest, 1857.

ARNHEIM – Arnheim, Rudolf: Visual Thinking, Berkeley, California, 1969

A TÁRSADALOM – A társadalom peremén – képek a magyarországi cigányok életéből. Szerk. Szuhay Péter. Budapest, 1989.

AUGUSTINI – Augustini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. Cikksorozat az Allergnädigst Privilegierte Anzeigen című bécsi folyóirat 1775-76-os számaiban. Hasonmásban és magyar fordításban megjelent A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 12. köteteként, szerk. és bevezető Deáky Zita és Nagy Pál, fordította Magyar László András. Budapest, Gödöllő, 2009.

BAKÓ – Bakó Ferenc: Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949-50. Tiszai Téka 3. Eger, 1992.

BARANY – Barany, Zoltan: A kelet-európai cigányság. Budapest, 2000.

BARI – Bari Károly: A cigányokról. Budapest, 2009.

BARTHA – Bartha Csilla szerk.: Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében. Budapest, 2007.

BARTHES – Barthes, Roland: A kép retorikája. In: Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény, szerk. Blaskó Ágnes, Margitházi Beja, Budapest, 2010.

BELTING 2000 – Belting, Hans: Kép és kultusz. Budapest, 2000. Első német kiadás: Bild und Kult, München, 1990.

BELTING 2003 – Belting, Hans: Kép-Antropológia – képtudományi vázlatok. Budapest, 2003. Első német kiadás: Bild-Athropologie, München, 2001

BENCSIK 1990 – Bencsik Gábor: A valóság legendája. Jegyzetek a 19. század második fele útleírásainak illusztrációihoz. In: A KÖNYV, 1990. évfolyam 2. szám 131-147.

BENCSIK 2006 – Bencsik Gábor: Grafikai sokszorosító eljárással készült cigányábrázolások Magyarországon a fénykép előtt. Szakdolgozat, Pécs, 2006.

BENCSIK 2008 – Bencsik Gábor: Cigányokról. Budapest, 2008.

BIKKESSY – Bikkessy-Heinbucher József: A Magyar és Horváth Országi Leg Nevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye. Béts, 1816.

BIRCKENSTEIN – Birckenstein, A. E. B.: Erz-herzogliche Handangriffe des Zirckels und Linials, Wien, 1686.

BLOCK – Martin Block: Gypsies, their life and their customs. London, 1938.

BORNEMISZA – Bereznik-Bornemisza János: *A cigány nyelv elemei*, Új Magyar Múzeum, Pest, 1853, önálló kiadványként is.

BÓDI 1994 – Bódi Zsuzsanna: Fémműves cigányok Magyarországon. In: Cigány néprajzi tanulmányok 2. Budapest, 1994.

BÓDI 2004 – Bódi Zsuzsanna: Egy 18. századi magyar cigányösszeírás. In: Cigány Néprajzi Tanulmányok 13. Budapest, 2004.

BOEHM 1994 – Boehm, Gottfried: Die Wiederkehr der Bilder. In: Was ist ein Bild?, szerk. Gottfried Boehm, München 1994, 11-38.

BOEHM 2000 – Boehm, Gottfried: A képzeletbeli múzeum és a képek nyelve. Nagyvilág világirodalmi folyóirat 2000/12

BURKE, Peter: Eyewitnessing. The Use of Images as Historical Evidence. London, 2001.

CENNERNÉ – Cennerné Wilhelmb Gabriella: 16-19. századi grafikus viselet-sorozatok, Közép-Európa nemzetiségei életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. In: Folia Historica I. Budapest, 1972.

CHARNON-DEUTSCH – Charnon-Deutsch, Lou: The Spanish Gypsy. Pennsylvania State University, 2004.

CIGÁNY-KÉP – Cigány-kép, roma-kép. A Néprajzi Múzeum „Romák Közép- és Kelet-Európában” című nemzetközi kiállításának képeskönyve. Budapest, 1998.

CIGÁNY NÉPRAJZI TANULMÁNYOK – Cigány Néprajzi Tanulmányok 1-13. Kiadja a Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1993-2005.

CIGÁNY NYELVEK – Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében. Szerk. Bartha Csilla, Budapest, 2007.

CIGÁNYOK – Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak. Szerkesztette Szegő László. Budapest, 1983.

CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON - Cigányok Magyarországon. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 2004.

CIGÁNY VILÁGOK – Cigány világok Európában. Szerk. Prónai Csaba. Budapest, 2006.

CIGÁNYSORS I. – Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. Konferenciakötet I. Pécs, 2005.

CIGÁNYSORS II. – Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. Konferenciakötet II. Pécs, 2009.

CROWE – Crowe, David M.: A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. Second updated and revised edition New York 2007.

CZIGÁNYÖSSZEÍRÁS – A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895.

DANTO – Danto, Arthur C.: Description and Depiction. In: Was ist ein Bild?, szerk. Gottfried Boehm, München 1994, 11-38.

DESPREZ – Desprez: Recueill de la diversité des habits, Paris, 1567.

DONALD – Donald, Merlin: Origins of the Modern Mind, Cambridge, MA, 1991

DÖMÖTÖR – Dömötör Sándor: Mióta muzsikusok a cigányok? Ethnographia 1934.

ENESSEI – Enessei György: A tzigán nemzetnek igazi eredete, Győr, 1799, A tzigán nyelvről todalék, Komárom, 1800 – Új kiadás: Magyar Roma Történeti Könyvtár 1. Budapest, 2002.

EPSTEIN NORD – Deborah Epstein Nord: *Gypsies and the British Imagination, 1807 – 1930*. New York, 2006.

ERDÉLYI TÖRVÉNYEK - Magyar Törvénytár, 1540-1848. évi erdélyi törvények. Budapest, 1900. (A Corpus Juris Hungarici millenniumi emlékkiadása)

ERDŐS – Erdős Kamill: *A Békés megyei cigányok és a cigány dialektusok Magyarországon*. Gyula, 1979.

FALUDI – Faludi András: *Cigányok...* Budapest, 1964.

FEKETE-KÁLDI-NAGY: Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: *Budai török számadáskönyvek*. Budapest, 1962.

FICOWSKY – Ficowsky, Jerzy: *The Gypsies in Poland, hely és évszám nélkül* (1989)

FONSECA – Fonseca, Isabel: *Állva temesetek el! A cigányok útja*. Budapest, 2010.

FRASER – Fraser, Angus: *A cigányok*. 2. kiadás, Budapest, 2006.

GALAVICS – Galavics Géza: *Erdélyi viseletalbumok a XVII-XVIII. századból*. In: *Régi erdélyi viseletek, viseletkódex a XVII. századból*, Budapest, 1990.

GALLISON – Gallison, Peter - Jones, Caroline: *Picturing science, producing art*. New York, 1998.

GERSZI – Gerszi Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Budapest, 1960.

GESZTELYI NAGY – Gesztelyi Nagy László: *A magyarországi cigánykérdés rendezése*. A Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara kiadványai 36., Kecskemét, 1940.

GYPSY STUDIES – Gypsy Studies – *Cigány Tanulmányok 1-19*. Szerk. Cserti Csapó Tibor, Pécs, 2000-2007.

GYŐRFFY – Győrffy Endre: *Magyar és cigány szótár*. *Czigányúl mondva vakeriben*. Paks, 1885.

GYURGYÁK – Gyurgyák János: *Magyarország története képekben*. Budapest, 2008.

HANKOCK – Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Budapest, 2004.

HORVÁTHOVÁ – Horváthová, Jana: Devleskere čhave – svedectvom starých pohl'adníc (régí képeslapok tanúsága). Poprad, 2006

IHNÁTKO – Ihnátka György: Czigány nyelvtan. Losonc, 1877.

IVINS - Ivins, William M. Jr.: A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció. Budapest, 2001.

JÓZSEF FŐHERCEG – (Habsburg) József főherceg: *Cigány nyelvtan* - Románo Csibákero Sziklaribe, Budapest, 1883.

KENRICK – Kenrick, Donald: Cigányok, a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig. Budapest, 2005.

KÉPEK – Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Szerk. Barati Antónia, Szuhay Péter, Budapest, 1993.

KOLOZSVÁRI – ÓVÁRI – Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest, 1885-1904.

KONERSMANN – Konersmann, Ralf: A szellem színjátéka. Budapest, 2003.

KOSSLYN – Kosslyn, Stephen: Image and Brain. Cambridge, MA, 1994.

KREJČA – Krejča, Ales: A művészi grafika technikái. Budapest, 1985. 23. oldal, 47-es lábjegyzet

KRESZ – Kresz Mária: Magyar parasztviseletek. Budapest, 1956.

KÜLLŐS – Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9. Szekszárd, 2003.

LATOURE – Latour, Bruno: Visualisation and Cognition – Thinking with Eyes and Hand. In: Knowledge and Society, Studies in the Sociology of Culture Past and Present. Greenwich, 1986.

LEXIKON – Művészeti Lexikon, 1-4. kötet, Budapest, 1981-1984.

LIÉGOIS – Liégois, Jean-Pierre: Gypsies – An Illustrated History. London, 2005.

LISZT – Liszt Ferenc: A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon. Pest, 1861. Hasonmás kiadás, Magyar Roma Történeti Könyvtár II. Budapest, 2004.

MAGYARFÖLD – Magyarföld és népei eredeti képekben. Szerk.: Vahot Imre. Pest, 1846. Reprint Budapest, 1984.

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY – Magyarország és Erdély eredeti képekben, szöveg Hunfalvy János, kép Rochbock Lajos, Darmstadt, 1856-1864. Reprint Budapest, 1986.

MAGYARORSZÁG KÉPEKBEN – Magyarország képekben, honismertető album, 1-2. kötet, Pest, 1870.

MAGYAR SAJTÓ – A Magyar Sajtó Története I., II/1., II/2. kötet. Főszerk: Szabolcsi Miklós. Budapest, 1979-1985.

MARKÓ – Markó Miklós: A régi mulató Magyarország (A Czigányzenészek albuma 1896 bővített kiadása) Budapest, 1924

McCORNICK'S – Galloway Travellers. Andrew McCornick's Tinkler-Gypsy Photographs. Second Edition, Dumfries, 2008.

MEZEY – Mezey Barna szerk.: A Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. Budapest, 1986.

MITCHEL – Mitchel, W.J.T.: Picture Theory. Chichago, 1994.

MOLNÁR – Molnár Antal: Magyar-e a cigányzene? Budapest, 1937.

MSK – Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam 1. A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1891.

MŰVÉSZETI LEXIKON – Művészeti Lexikon 1-4. Szerk. Zádor Anna és Genthon István, Budapest, 1965-68 és további kiadások

NAGY EDINA – Nagy Edina szerk: A kép a médiaművészet korában. Budapest, 2005.

NAGY PÁL 1998 – Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár 1998.

NAGY PÁL 2004 – Nagy Pál: „Fáraó népe” – a magyarországi cigányok korai története. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok Pécs, 2004.

NAGY-PÉTERFI – Nagy Attila, Péterfi Rita szerk.: A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár. Budapest, 2004.

NEURATH – Neurath, Otto: International picture language; the first rules of Isotype. London, 1936.

N. LÁSZLÓ – N. László Endre: A dunai aranymosás – aranymosó cigányok a Kárpát-medencében. Budapest, 2001.

NOVÁK - Novák László: Grafikai Művészetek kiskönyvtára I-XIV. kötet. Budapest, 1928.

NYÍRI 2002 – Nyíri Kristóf: Képek, mint eszközök Wittgenstein filozófiájában. Világosság, 2002/1, 5-21

NYÍRI 2003/1 – Nyíri Kristóf: A gondolkodás képelmélete. In: Kép, beszéd, írás, szerk. Neumer Katalin, Budapest, 2003.

NYÍRI 2003/2 – Nyíri Kristóf: Hagyomány és képi gondolkodás. In: Látókörök metszése, szerk. Zemplényi F. és mások. Gondolat, 2003, 333-349.

NYÍRI 2004 – Nyíri Kristóf: A tiszta kép kritikája: Szemlélet, fogalom, séma. Világosság 2004/6, 39-47.

NYÍRI 2005 – Szavaktól képekig: A tudomány új egysége. Magyar Filozófiai Szemle 2005/3, 381-410.

NYÍRI 2007 – Nyíri Kristóf: Szavak és képek, Világosság, 2007/9, 3-12

OBORNI-TOMPOS-BENCSIK – Oborni Teréz, Tompos Lilla, Bencsik Gábor: A régi Erdély népeinek képeskönyve. Budapest, 2009.

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA – Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, 21 kötet, Budapest, 1886-1901.

PAGET – Paget, John: Hungary and Transylvania, London, 1839, és még öt korabeli kiadás.

PATAKY – Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Budapest, 1951.

PILARCZYK-MIETZNER – Ulrike Pilarczyk - Ulrike Mietzner: A képtudo-

mány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban. Iskola-
kultúra. 2010. 5-6. szám. Melléklet 1. 3-20. old.

POLYÁK – Polyák Laura: Cigányok Mucsáról – az élclapi karikatúrák cigány-
képe. In: Beszélő 2002. július-augusztus, p. 89-97.

PRICE – Price, H. H.: Thinking and Experience. Harvard University, 1953.
idézi Nyíri 2003, 265.

PRÓNAY – Prónay Gábor: Vázlatok Magyarhon népeletéből. Pesten, 1855. 25
színes képpel Barabástól, Steriotól és Vébertől. Pest, 1855.

PUSKÁS – Puskás Péter, Végh József: Előítélet és vérpad: az „emberevő „ ci-
gányok pere. Horpács, 1998.

RÉVÉSZ – Révész Emese: A magyar historizmus, Budapest 2005

ROBINSON – Robinson, Andrew: Az írás története. Budapest, 2003

ROMOLÓGIA – Romológia – Ciganológia. Szerk. Forray R. Katalin, Budapest, 2000.

ROMOLÓGIAI KUTATÓINTÉZET – Romológiai Kutatóintézet közleményei
1-9. Szerk. Gémes Balázs. Szekszárd, Pécs 1998-2003.

ROSER – Roser, Andreas: Léteznek-e autonóm képek? In: Kép, beszéd, írás.
Neumer Katalin szerk., Budapest, 2003.

ROSTÁS 1991 – Rostás-Farkas György, Karsai Ervin: Ósi cigány mesterségek
és foglalkozások. Budapest, 1991.

ROSTÁS 2006 – Rostás-Farkas György: A cigányság hagyomány- és hiede-
lemvilága. Budapest, 2006.

RÓZSA 2001 – Rózsa György: A trónörökös mértankönyve – A Birckenstein-
féle metszetes könyv hasonmása kísérő tanulmánnyal, Budapest, 2001.

RÓZSA 2008 – Rózsa György: Budapest legszebb látképei, Budapest 2008

SÁROSI 1971 – Sárosi Bálint: Cigányzene... Budapest, 1971

SÁROSI 2004 – Sárosi Bálint: A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükré-
ben 1776-1903. Budapest, 2004.

STEMLERNÉ 1994 – Stemplerné Balog Ilona: A fénykép mint történeti emlék és forrás. In *Érték a fotóban. Országos fotótörténeti konferencia, Tata, 1993.* (Főszerk.: Fűrészné Molnár Anikó). Tata, 1994.

STEMLERNÉ 2001 – Stemplerné Balog Ilona: Bevezetés. In *Fénnyel írott történelem. Magyarország fotókrónikája 1845–2000.* Bp. 2001.

STOCK – Stock János Márton: *Abbildungen verschiedener Inwohner Ungarns und Siebenbürgens. I. Folge von jemaligen Zigeunern.* 1776.

SZÁNTAI – Szántai Lajos: *Atlas Hungaricus – Magyarország nyomtatott térképei 1528-1850., I-II,* Budapest, 1996.

SZÖLLŐSSY 2002/1 – Szöllőssy Ágnes: *Cigány a képen – cigányábrázolás a XIX-XX. századi magyar képzőművészetben.* In: *Beszélő, 2002. július-augusztus,* p. 72-81.

SZÖLLŐSSY 2002/2 – Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. In: *Beszélő 2002. július-augusztus,* p. 82-88.

SZTOJKA – Sztojka Ferenc: *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára.* Kalocsa, 1886.

SZUHAY 1999 – Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája.* Budapest, 1999.

SZUHAY 2001 – Szuhay Péter: *A Néprajzi Múzeum cigány gyűjteménye és kutatásai.* In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 10.* Budapest, 2001.

TÖRTÉNELEM-KÉP – *Történelem-kép, szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon.* Budapest, 2000

VECELLIO – Vecellio: *Degli Habiti antichi et moderni,* Venetia, 1590. A kiadvány cigány lapját közli *Journal of the Gypsy Lore Society New Series Volume II.* Liverpool, 1909, 223.

VEKERDI – Vekerdi József: *A magyarországi cigány kutatások története.* In: *Folklór és Etnográfia 7.* Debrecen, 1982.

WLISLOCKI – Wlislócki Henrik: *Az erdélyi cigány népköltészet.* Olcsó Könyvtár 485. szám, Budapest, 1885.